

Umesamiskans ortografi, aktuell lägesbeskrivning.

På fråga om den umesamiska ortografin ger vi här en sammanfattning av vad som nu gäller. Det enklaste svar som kan ges är att säga att efter den samiska språknämndens beslut i Karasjok den 27 april 2010 är vårt förslag till ortografi inkluderande några enstaka tillägg i vokalbeskrivningen i praktiken godkänd! Ett mantra har på vissa håll under lång tid ältats om att så inte skulle vara fallet, vilket har distraherat och bekymrat aktiva språkarbetare i umesamiskt område och därför är det tillfredställande att det korrekta förhållande nu äntligen kan bli klarlagt.

I Samisk språknämnds ”møtebok, sak 02/10 om Umesamisk ortografi” lyder beslutet ”Samisk språknemnd godkjenner umesamisk ortografi med forbehold om at Pekka Sammallahtis justeringar til ortografiforslaget tas till følge.” Efter lång väntan och många påstötningar kunde vi till slut 2013-03-15 få detta protokollsutdrag i vår hand, dvs. tre år efter att beslutet togs, vilket vi umesamer finner högst anmärkningsvärt. Vi kunde tidigt på internet finna samma uppgift på samiska. Ordalydelsen var där ”Giellalávdegoddi mearridii ahte ubmisámegeiela čállinvuohki dohkkehuvvo jus sámegeiela professora Pekka Sammallahti mearkkašumit váldojuvvojit vuhtii”, dvs. ”den Samiska språknämnden beslutade att den umesamiska ortografin godkännes om sameprofessorn Pekka Samallahtis påpekanden beaktas.” Se nedan vad det innebär mer i detalj.

Överväganden om och lösningar för vokalismen

Efter beslutet i april 2010 har samisk språknämnd inte begärt att få in uppgift om detaljer i våra kontakter med språknämndens utredare. Det hade vi inte själva heller anledning att leverera, eftersom alla detaljer som man antyder i beslutet redan för länge sedan var avklarade. Nämnden kan finna uppgifter om ärendets gång i de skrivelser som är insända och förhoppningsvis arkiverade redan under år 2009. Nämndens bristande rutiner vållar umesamerna bekymmer i ärendet än idag, men vi vill en sista gång beskriva gällande förhållandena. Det som åsyftas gäller några få vokalredovisningar, medan det som avser konsonanterna i utredningstexten bedöms som ”logisk”. De detaljer i vokalismen som vi diskuterade vid språknämndens möte i Trondheim den 24 februari 2009 kunde då även utredas utan svårigheter. Allt tyder alltså på att språknämnden inte har följt ärendets utveckling.

Bakgrunden till det som rörde skrivsättets vokalredovisning hade att göra med det beslut om en umesamisk ortnamnsortografi som togs 1998. Utredarna i detta ärende var Samuli Aikio, Ole Henrik Magga och Mikael Svonni, dvs. tre mycket kompetenta språkmän. Efter en noggrann genomgång konstaterade man att ”varken den sydsamiska eller den lulesamiska ortografin kan uppfylla de villkor som bör gälla för att korrekt återge de umesamiska ortnamnen”. Man skriver vidare att ”vi föreslår därför att det förslag som överlämnades till språkrådet från det symposium om umesamiska ortnamn som hölls i Arvidsjaur 1998-09-26 i princip bör ligga till underlag för skrivningen av de umesamiska ortnamnen”. För ortnamnens del föreslog man dock att ”en viss förenkling skulle kunna vara möjlig i fråga om vokalerna” (Ur yttrande till samiska språknämnden, Stockholm den 18 december 1998).

Detta innebar i praktiken avsteg från vårt fonematiskt uppbyggda skriftsystem för att underlätta bruket av umesamiska ortnamn i offentliga sammanhang. Med ”fonematisk” avses

inriktningen att återge ett och samma språkljud med ett och samma skrivtecken eller teckenkombination. Så är moderna samiska ortografier uppbyggda. För ortnamnens del hade de tre utredarna föreslagit förenklingar beträffande diakritiska tecken i ú och ï, som återfinns på sex positioner i omljudstablån (som har totalt omkring 50 positioner - beroende på hur man räknar). Vi hade från ett tidigt skede på 1980-talet och fram till mötet 1998 brukat skrift med "korrekta" skrivtecken, dvs. enligt en fonematisk grundprincip. Efter mötet om ortnamnens stavning hade vi också i några sammanhang visat hur ortnamnselement har sina motsvarigheter i det dagliga ordförrådet, men därmed inte menat att en fonematiskt uppbyggd ortografi skulle se ut som den för ortnamnen.

Vi var fram till slutet av år 2008 totalt okunniga om att en utredare arbetade med ett material som han erhållit via språknämnden och som gällde den förenklade stavningen avsedd för ortnamn. När Sammallahtis utredning kom oss tillhanda i slutet av året kunde vi bara konstatera att förväntade kontakter från språknämnden till oss undertecknade språkutvecklare och våra närmaste sagesmän inom umesamiskt språkområde helt och hållet hade försummats. Det medförde en helt onödig förbistring i ortografifrågan. Inte heller utredaren hade tagit kontakt med oss, utan den blev möjlig först i samband med ett språknämndsmöte utannonserat till Trondheim den 24 februari 2009. Det mötet hade med avsikt förlagts till sydsamiskt område för områdets sydsamiska delegater. Tyvärr blev de alla sjuka samtidigt och kunde inte närvara. I annat fall hade de kunnat vittna om att umesamiskan är en samisk varietet som avviker avsevärt från sydsamiskan, som egentligen alla insiktsfulla kännare av samiskan känner till.

Språknämndsmötet i Trondheim 2009

Inför mötet om umesamisk ortografi i Trondheim i februari 2009 försökte undertecknade med en skrivelse, som vi förde med oss, rätta till de ödesdigra misstag som de obefintliga kontakterna från nämndens och ortografiutredarens sida hade medfört. Beträffande de förenklade vokalredovisningarna från mötet om ortnamnen skrev vi att:

"I den omljudstabell vi arbetade med fram till 1998 var vokalen [som tidigare nämnts i skrivelsen] återgiven med tecknen *ú* respektive *u*, t.ex. *búdi* 'han/hon kom' resp. *gúkssie* 'kosa', men med uppmaningen att förenkla skriften 1998 togs det diakritiska tecknet bort. Samma gäller *i*-ljudet i spalt 8. Den velara vokalen på rad I och II i spalten återgavs av oss med grafemet *ï*. Eftersom det vid sidan av *ú* ifrågasattes som olämpliga att tynga namn och skrift med återfinns det bara i våra texter från åren före 1998. (Citat ur PM om umesamisk ortografi till möte med Samisk språknämnd i Trondheim 24 febr. 2009)

Det utredaren på dessa punkter i sin utredning anför som "subfonematiska" var således redan före Trondheimsmötet i realiteten förklarade och återtagna i sin ursprungliga form! Det vi däremot vid mötet i Trondheim genast fann möjligt att ändra för att fullfölja principen om en fonematisk skrift var att i stället för grafemet (skrivtecknet) *o* på en position i omljudstabellen för långt *á* skriva *å*. (Omljud av långt *á* > *å* inträder före kort *a* uppkommet av ursprungligt kort *u* i andra stavelsen). Ett exempel är vårt tidigare *govdnat* 'finnas' och den nya stavningen *gávdnat*, jfr. lulesamiska *gávnnut* 'finnas', där omljud saknas. Vi hade tidigare övertagit den pedagogiska idén med *o* som en återgivning av lång *å*-vokal som gick tillbaka på långt *á* från den umesamiska delen i *Sámien lukkeme-gárjá* av Knut Bergsland & Gustav Hasselbrink (1957 s. 66). Där återfinns för övrigt även bruket av grafemet *ú* men däremot inte *ï*.

Men eftersom vokaltecknet *å* i första stavelsen förekommer i åtta (!) andra positioner (korta såväl som långa) i den umesamiska omljudstablån medför en skrivning med *å* pro *o* att man vid inläring av det umesamiska ordförrådet måste lära sig skilja långt fler ord från varandra än tidigare för att kunna böja dem korrekt. Det man vinner i ortografisk konsekvens förlorar

man således i inlärningssituationen. Knut Bergsland och Gustav Hasselbrink hade 1957 valt att låta den pedagogiska fördelen överväga.

Utredaren skriver med syftning på vårt skrivsätt att för konsonantismens del “forslagets måte å kombinere nord- og lulesamisk ortografi er forsvarlig når det gjelder konsonantene.” Tvärt emot detta konstaterande försöker utredaren själv i fem textförslag bruka sydsamiska konsonantkombinationer, vilket medförde helt oacceptabelt långa och komplicerade lösningar. De naturliga lösningarna på denna punkt finns redan i vår ortografi. För vokalismens del föreslås en anslutning till sydsamiskan, men även i det avseendet är inriktningen mycket krystad bl.a. på grund av att vokalförhållandena är beroende av den stadieväxlingen som finns i umesamiskan och nordligare varieteter.

Några särskiljande respektive förenande drag söderut och norrut

Om man sammanställer spalterna 3 och 4 i den ume- och arjeplogssamiska omljudstabellen och jämför dem med sydsamiskan (och för översiktlighetens skull utelämnar vokaler i övriga spalter) ser uppställningen ut på nedanstående sätt. Symbolerna I-II,III avser växling mellan grad I, II och III i jämnstaviga ord i stamkonsonanten (dvs. den centrala konsonanten / konsonanterna i ett ord). Till höger ser man tre långa och tre korta enkelvokaler eller diftonger i stavelsen efter stamkonsonanten, i praktiken den andra eller fjärde stavelsen i ett ord.

Umesamisk omljudstabell

		I-II,III	I-II,III						
1	2	3	4	5	6	7	8		
		uo ua	ie eä					I	á
		uo ua	ie eä					II	uo
		uö uö	ie eä					III	ie
		uo ua	ie eä					IV	a (-ij, -uv)
		u	yö					V	a (-ij, -uv)
		ue	e					VI	e (-ij, -uv)

Arjeplogssamisk omljudstabell

		I-II,III	I-II,III						
1	2	3	4	5	6	7	8		
		uo ua	ie ä					I	á
		uo ua	ie ä					II	o
		uo uä	ie ä					III	e
		uo ua	ie ä					IV	a, å
		u	e					V	u, uj
		u	e					VI	i, ij

Sydsamisk omljudstabell

1	2	3	4	5	6	7		
		ua	ea				I	a (ā)
		åa	ea				II	oe
		ue	ie				III	ie
		oe	ie				IV	e
		åå	yö				V	e
		öö	ee				VI	e

Sammanställningen visar de svårigheter en anslutning söderut skulle innebära, medan grundsystemet för ume- och arjeplogssamiskan principiellt är gemensamt men dock med avvikelser i vokalåtergivningen i enskilda positioner. Till samstämmigheten mellan ume- och arjeplogssamiska hör även monoftongeringen av (historiskt) *oa* till (långt) *å*. Den vokalen, som återfinns i spalt 2, motsvarar i sydsamiskan diftongerna *åa*, *åa*, *åe*, *åa*, *åå* och *öö* (*øø*) före de sex vokalerna i efterföljande stavelse. I sydsamiskan står vidare vokalen *o* för den umesamiska ortografins *u*, medan sydsamiskt *u* är umesamiskans *ú*. I umesamiskan är den ortografiska lösningen att skilja *u* och *ú* med diakritiskt tecken idealisk på grund av att viss regional uttalsvariation förekommer som lätt kan överbryggas (uttalen kan närmast liknas vid kort svenskt *o* respektive svensk kort *u*).

Beträffande de drag som överensstämmer mellan centrala delar av ume- och arjeplogssamiskan kan också nämnas bevarade dentalspiranter, för vilka båda varieteterna brukar grafemen *t* och *d* och som i samiska varieteter både norrut och söderut från det område det här gäller har övergått till *r* eller *d*, jfr. umesamiskan *muötkkie* 'näs, landsträcka mellan vatten' och *geädggie* 'sten'. De är i sin karaktär av tonande och icke tonande varianter till varandra särskilt markanta i arjeplogssamiskan. Detta drag i konsonantismen pekar tillbaka på ursprunglighet och tillhör de kännetecken som tillsammans med annat skall beaktas när samiskan i Ume och Pite lappmark behandlas.

Det som i den nämnda utredningen och vid överläggningarna i Trondheim var nytt var återgivningen av vokalens ljudvärde på position **8IV**. Vi insåg att vårt tidigare *i* behövde återge som *ĩ* (velar vokal) med tanke på överensstämmelse med faktiskt uttal och vokalismen i position **8I** och **8II**.

Här nedan visas även förändringen av grafemet *o > å* i position **1V**, jfr. tidigare i texten.

Umesamisk omljudstabell

		I-II,III	I-II,III						
1	2	3	4	5	6	7	8		
á							ĩ	I	á
á							ĩ	II	uo
á							i	III	ie
á							i > ĩ	IV	a (-ij, -uv)
o > å							y	V	a (-ij, -uv)
ä							i	VI	e (-ij, -uv)

Sammanfattning

Varför har då ett sydsamiskt ”spår” varit så viktigt i samband med utredningen av umesamiskans ortografi och i de olika ställningstaganden som har förekommit i den samiska språknämnden? Den främsta orsaken är uppenbarligen okunnighet om varietetens kombinerad med oviljan att låta umesamiskan i fråga om skrivsättet få utgå från sitt eget ljud- och formsystem. Trots att umesamiskans ställning i den akademiska språkforskningen länge har identifierats som en särskild samisk varietet, har området varit styvmoderligt behandlat och ansetts kunna föras under något närliggande samiskt område.

Detta kommer tydligt fram genom vice ordföranden i samiska språknämnden som enligt en återgivning i massmedia den 18 november 2009 sade att ”umesamiskan har stora likheter med sydsamiska och kan använda det, ska det göras något åt ortografin så kan man i alla fall utgå

från den ortografi som finns i sydsamiska.” Språknämndens arbetsutskott hade samma dag beslutat att avslå en ansökan från språkseminariet i Lycksele 2007 om antagande av den umesamiska ortografin. Den renommerade samiske språkforskaren Pekka Sammanlahti, Uleåborg, hade helt uppenbart fått uppdraget att göra en utredning av umesamiskans anslutning just till sydsamiskan, vilket dock visade ge stora svårigheter. Men nu ser vi umesamer i alla fall positivt på att utredningen påvisade behovet av umesamisk ortografi och att den faktiskt stärkte den ortografi som redan är i bruk med några tilläggsförslag.

Det sista språknämndsbeslutet från 27 april 2010 är därför mycket positivt mot bakgrund av alla turerna kring umesamisk ortografi under flera årtionden. Alla utredarens förslag till ett skrivsätt med bruk av en teckenuppsättning som är avsedd för sydsamiskan är avvisade och beslutet inriktar sig på vissa detaljer i det stavningssätt som vi under lång tid brukat. Samtidigt kan man se att nämnden inte är informerad om vad som gäller efter det samråd som skedde med utredaren 2009 och som vi internt evaluerat. Här ovan finns de detaljer återgivna som nämnden behöver känna till. Det man behöver göra är bara att bekräfta sitt beslut från den 27 april 2010 och tillfoga att de efterfrågade tilläggen till ortografin som föreslogs har införts. Det var i själva verket i praktiskt bruk redan ett år före ärendets behandling 2010 i Karasjok!

För undertecknades del är nu ärendet att beskriva frågan om ortografin avslutad och vi ägnar våra krafter och vår tid till att föra arbetet med den umesamiska varieteten vidare.

Vi önskar föreningen *Álgguogåhtie – umesamer i samverkan* all framgång i arbetet för språk och kultur i umesamiskt område.

Dag som ovan.

Olavi Korhonen
prof.em.

Henrik Barruk
språkkonsulent